

ספר

הגהות הגר"א

ברכות שבת עירובין
פסחים יומא סוכה

שהועתקו מכת"ק מתוך הש"ס שלמד בו רבינו
וכפי שנדפס בש"ס ווילנא

עם פירוש

אור אליהו

בתוספת הארות, הערות ומראי מקומות
והשוואות לשאר ספרי רבינו הגר"א
(בעיקר ביאור הגר"א לשו"ע)

בעזרת החונן לאדם דעת
אוריאל שלמוני

מכון הר ברכה
תשע"ח

הגהות הגר"א

כל הזכויות שמורות
למכון הר ברכה

מכון הר ברכה

טל. 02-9709588
sefer@yhb.org.il

הערות והארות יתקבלו בשמחה

שלמוני

ת"ד 230 הר ברכה

מיקוד: 4483500

טל: 02-5637731

פלא': 052-9405899

Shalmoni63@gmail.com

הסכמות ומכתבי ברכה

מנודלי ישראל

על מירוש "אור אליהו"

נרפסו בספרים הקודמים

("חידושי הגר"א" למשניות,

וכן "יד אליהו" - ביאור הגר"א

על מסכת ערכין)

הספר יצא לאור

בתמיכת משרד התרבות

המחלקה למכוני מחקר תורניים

תוכן העניינים

הקדמה.....	
מסכת ברכות.....	א
מסכת שבת.....	סח
מסכת עירובין.....	קטז
מסכת פסחים.....	קמג
מסכת יומא.....	קנח
מסכת סוכה.....	רד
רשימת הספרים.....	

הקדמה

א. תולדות ו' הדפסת "הגהות הגר"א" על הש"ס.

מהדורה ראשונה – וינה תקס"ו

הגהות הגר"א על הש"ס נדפסו לראשונה, באופן חלקי ומשובש, במהדורת הש"ס של המדפיס **אנטון שמידט**, שרכש העתק ההגהות וזכויות הדפסתן מאת יורשי הגר"א. מהדורה זו לוקה בטעויות רבות, וזאת משתי סיבות: טעויות שנעשו בהעתקה שהגיעה לפני המדפיס, ועבודת העריכה הרבה הנדרשת להגהות הגר"א, שנכתבו בקיצור מאוד, וברמזים הנצרכים לפענוח על ידי תלמידי חכמים מובהקים. על מהדורת אנטון שמידט כתב תלמיד רבינו, **הגאון רבי ישראל משקלוב זצ"ל** (בהקדמתו לספרו תקלין חדתין על מסכת שקלים): "כי הגהותיו הן גופי הלכות ונמסרו לעם הארץ וגוי מדפיס, הגהות היקרות עליכם אני קורא כל איכה יועם, אבני קודש אשר היו עטרת תפארת ביד אדוניהן, ידי זרים שלטו בהם היו לאבני אופל, אבני ראמות וגביש לא ידע אנוש ערכם, חשך משחור תארם, לא נכרו בחוצות, כי נתערבו בגויים והוסיפו וגרעו כאשר ראו עינינו כו' עכ"ל².

מהדורה שנייה – קאפוסט

בתלמוד בבלי מהדורת קאפוסט, נעשה ניסיון לתקן את השיבושים, אך התיקונים נעשו מסברא, ולא על פי כתב יד.

מהדורה שלישית – ווילנא תר"מ

מהדורת ווילנא תר"מ, שנדפסה על פי הגמרות המקוריות של הגר"א, היא גולת הכותרת של עריכת הגהות הגר"א על הש"ס, ונעשתה בהוצאת הש"ס בוילנא תר"מ-תרמ"ו, על ידי מדפיסי משפחת ראם. לצורך עבודת העריכה נבחר

---

1. תיאור התולדות של הדפסת הגהות הגר"א על הש"ס מבוסס על מאמרו של **הרב דוד קמנצקי שליט"א**, מומחה לחקר כתבי הגר"א (ישרון כרך כה עמ' קיא-קכט).
2. העורך הראשי של מהדורת וינה, היה משכיל ופורק עול, שעל פי המסופר בשם ה"דברי חיים", אף נתפס בחילול שבת בעת עוסקו בהגהת הש"ס.

הקדמה

צוות גדול של תלמידי חכמים בראשות **הגאון רבי אברהם אבא קליינרמאן זצ"ל**, שעמלו במשך שנים לפענח ולערוך את ההגהות מתוך הגמרות, שהיו לפנייהם בעותקים המקוריים בכתב יד קדשו של רבינו הגר"א, ועל פי מחברות. במהדורה זו ישנן עשרות הגהות חדשות שלא נדפסו במהדורת וינה, והגהות רבות שנדפסו משובשות במהדורת אנטון שמידט, ותוקנו על פי הכתב יד המקורי. במספר הגהות בוטלו שינויי עריכה והוחזרו לכתב המקורי. ב"אחרית דבר" למהדורת ווילנא (המודפס בסוף מסכת נדה) כותבים מדפיסי ווילנא שהיו לפנייהם **הגמרות המקוריות** בהן למד **רבינו הגר"א**, וכתב עליהם את הגהותיו, ואשר נרכשו מירושת **הגאון רבי יהודה בכרך** אב"ד סייני בעל "נימוקי הגר"ב", שנפטר בשנת תר"ו³.

ב. הגהות הגר"א למסכתות ברכות שבת עירובין פסחים יומא וסוכה

תוכן ההגהות

במסכתות אלו רוב רובם של ההגהות עוסקות בתיקוני גירסאות⁴. פעמים שרבינו מגיה בדברי הגמ' ולא נמצא לזה מקור בדברי הראשונים⁵. פעמים שמצאנו מקור לגירסת רבינו בדברי הראשונים⁶. ופעמים שבנוסף להגהה מוסיף רבינו בגליון הש"ס שלו את המקור בדברי הראשונים לגירסא זו⁷. ופעמים **שרבינו** תולה מחלוקת הראשונים בשינוי הגירסאות⁸, וכידוע שזו הייתה שיטתו של רבינו בהרבה מקומות, וכן החזיק אחריו בשיטה זו **הגאון הנצי"ב זצ"ל**

3. גם נכדו **רבי יעקב בכרך**, כותב בספרו "מהעיבור ומנין השנים", ווארשא, תרנ"ג, על ההגהות: "כתיבת יד הגר"א הקדושה, בגליון ארבעת כרכי הש"ס שלמד בהם **הגר"א זצ"ל**, וכתב הגהותיו בידו הקדושה על גליוניהם. והמה היו בידי אבי אבי הגאון הנ"ל".

4. לעומת הגהות הגר"א למסכת בבא מציעא (שזכינו להוציא לאור בס"ד בתשע"ו עם פירוש "אור אליהו") ששם רוב ההגהות עסקו בסידור שיטות ראשונים, הערות וקושיות על דברי הגמ', רש"י ותוס' (כמבואר בהקדמה שם). אמנם גם בספר זה פעמים שרבינו מבאר סוגיא, כגון יומא פב ע"א אות א' וב', או מבאר את שיטות הראשונים בסוגיא, כגון שבת קלט ע"ב אות א'.

5. כגון שבת כג ע"ב אות א'-ב'; סוכה מז ע"ב אות א'. אמנם פעמים שמצאנו כגירסת רבינו בכתב-יד של התלמוד, כגון שבת כא ע"ב אות ב'; סוכה נא ע"ב אות ג'.

6. כגון עירובין צח ע"ב אות א'.

7. כגון ברכות ו ע"ב אות א'; שבת קטו ע"א אות ג'.

8. עיין פסחים נה ע"ב אות א' וב'.

הקדמה

ראש ישיבת "עץ חיים" (וולאז'ין). פעמים רבינו מגיה גם בדברי רש"י⁹ או תוס'¹⁰.

הגהות על פי תורת הנסתר

כתבו תלמידי רבינו (הקדמה לפירוש תקלין חרות, חידושי הלכות על מסכת שבת כג ע"ב), שכמה הגהות כתבם רבינו על פי תורת הנסתר. ונראה בביאור הדברים, שידועה שיטת רבינו, שתורת הנגלה ותורת הנסתר אינן סותרות זו את זו, אלא מכוונות לאותו עניין ברובד שונה. ולכן לא תתכן סתירה בין תורת הנגלה לתורת הנסתר, וכמו שכתב הגאון רבי אברהם שמחה מאמצ'סלאו זצ"ל (אחינו של הגר"ח מוולאז'ין זצ"ל, בהקדמה לספר מדרש רות החדש) על רבינו הגר"א: "זאת ועוד אחרת לימד דעת את תלמידיו וחכמי הדור, שאי אפשר שחלק הנסתר של התורה יהיה מחולק עם חלק הנגלה שלה, כי איך התורה תסתור את עצמה. ואשר נראה באיזה מקום כחלוקין, הוא מחמת שאין מבינים פירוש האמיתי בתלמוד או בזוהר. והוא ז"ל קירב אותם אחד אל אחד והיו לאחדים בידו הנגלה והנסתר, מכוונים צדקן יחדיו דווקא כו' ותלמידו הרב החסיד מורנו מענדיל ז"ל בפירוש משלי שלמד, כותב ששמע מרבו כמה פעמים, שאם אין הפשט מכוון ממש עם סודו גם הפשט אינו אמת. וכן שמעתי מפורש יוצא מפי דודי הגאון מוהר"ח ז"ל, שזה היה כל עיקר דרכו של רבינו ז"ל בתורה". וכן כתוב בפירוש רבינו למשלי (ה, יח): "כלומר, במה שחדשת על פי פשוט, כשתבין הסוד, תראה איך הפשוט הוא נכון ואמת ואיך אין בה יתיר כלל, ותשמח אז בהפשוט שחדשת מנעורך". ובהקדמת ספר פאת השלחן כתב: "שמעתי מאת אהבת נפשי הגאון הגדול החסיד המקובל המפורסם מוהר"ר מענדיל כו' ששמע מפיו הקדוש (של רבינו) בעת שקיבל ממנו פירושו על סדר טהרות, כי כל שיטה ופירוש שחידש בטהרות, לא החליטה עד שידע הפנים לפי הסוד". מכך נראה, שבדרך כלל הגיה רבינו על פי תורת הנגלה, היינו שראה שיש הכרח להגיה לפי תורת הנגלה, וראה גם שהדברים עולים בקנה

9. כגון ברכות ב ע"ב אות א' וב', שם כג ע"ב, שם נא ע"א אות א' וב'. אמנם יש להעיר שפעמים נראה לכאורה שאין כוונת רבינו לומר שיש ט"ס בדברי רש"י, אלא כוונתו לומר שבדבר זה דעתו נוטה מפרש"י. עיין ברכות נ ע"ב אות ב' וג', ועיין מה שכתבנו שם בהערות 188 ו-190. ועיין בקובץ ישורון (ה תשנ"ט עמ' תקנ) מה שכתב לגבי הגהות רבינו על פירוש הר"ש, ודון מינה לאתריין.

10. כגון ברכות כה ע"ב אות א'.

הקרמה

אחד עם תורת הנסתר. ויש מקומות שההכרח הראשוני להגיה היה מתורת הנסתר, וראה שגם על פי תורת הנגלה ראוי להגיה כך, וצ"ע.

ג. הספר שלפנינו – "הגהות הגר"א" עם פירוש "אור אליהו"

הגהות רבינו בכתבה ובלשונו

העתקנו את הגהות רבינו כפי שנדפסו בדפוס ווילנא, וכפי שהועתקו מהש"ס שלמד בו רבינו כנ"ל. על מנת לשמור על המקוריות של ההגהה העתקנו אותה באות ללא פתיחת ראשי תיבות וקיצורים, אלא בדיוק כפי שנדפסה. בכמה מקומות הוסיף הגאון **רבי אברהם אבא קליינרמאן** זצ"ל הפנייה לדברי רבינו **בביאורו לשו"ע**, ששם רבינו חזר על הדברים¹¹, ועל ידי כך יתברר ויתלבנו הדברים בשני המקומות ותרווח שמעתתא, ופעמים רבות גם הוסיף עליהם הרב קליינרמאן זצ"ל נופך¹². הערותיו של הרב קליינרמאן נדפסו בש"ס ווילנא בסוגריים אחרי ההגהה, אמנם סוגריים אלו לא העתקנו, כי הם אינם מלשון ההגהה¹³. **וזאת למודעי**, שכמה פעמים ראיתי בספרי האחרונים שחשבו בטעות, שמה שכתוב בסוגריים שאחרי ההגהות הם מדברי רבינו, והביאו דברים אלו בשמו.

ויש להעיר, שפעמים שרבינו בהגהותיו לא כתב דבר, אלא רק סימן מחיקה על ידי הקפה בסוגריים, או רשימת קו על המילה, בכגון זה תיארנו המעתיקים במילים את התיקון, וכלשונם כתבנו כאן, וכפי שנדפס בש"ס ווילנא¹⁴. **פעמים** בודדות עשינו הגהה בלשון רבינו, כפי מה שראינו בספרי אחרונים או כשהדבר היה ברור, וסימנו בסוגריים מרובעות את הגירסא הנראית לתיקון, ואת מה שנדפס בסוגריים עגולות כנהוג. על מנת למנוע טעות לא שינינו את מספור ההגהות, אלא השארנו את המספור כפי שנדפסו ההגהות בדפוס וילנא.

11. כגון פסחים נה ע"ב אות ב'.

12. כגון יומא יז ע"ב אות א'.

13. ורק השתמשנו בהם לצורך הבאת דברי רבינו בביאורו לשו"ע **בהערות** (ראה להלן ערך הערות), וכן לצורך הבנת דברי רבינו. וכמו כן לא העתקנו את ה"נ"ב" המופיע בתחילת ההגהה.

14. כגון: **"תא"מ"** (יומא יח ע"א אות א' וב', ועוד הרבה), **"רשום עליו קו למוחקו"** (סוכה נא ע"ב אות ד) וכדו'. ובכמה מקומות לא היה ברור במדויק מה היה התיקון שנרשם על יד המו"ל של הגהות רבינו, עיין שבת קב ע"ב אות א'; שם קכח ע"א אות א', ובהערות שם.

הקדמה

פירוש "אור אליהו"

הפירוש נכתב על מנת להרחיב את הדברים, ועל ידי כך תבאר כוונת רבינו. כאשר רבינו מגיה בדברי הגמ' השתדלנו בפירוש "אור אליהו" להראות מה הביא את רבינו להגיה¹⁵, דהיינו, להציג את הקושיות שיש על הגירסא

15. וראוי להביא כאן מה שכתב תלמיד רבינו, **הגאון רבי ישראל משקלוב** זצ"ל בהקדמתו לספרו **תקלין חדתי** על מסכת שקלים בענין הגהותיו של רבינו: "העירו כל תלמידיו וגאוני וגדולי זמנינו, כי לא מלאו לבו לחדש איזה שיטה חדשה נגד הראשונים, או להגיה איזה הגהה חדשה, כי אם אחר אשר עמד בדבר אשר נתקשה בו כמה ימים וכמה לילות בגודל יגיעה ורב העמל עד אשר זהמתו חיתו לחם, ולא דיבר עם שום אדם בעולם, והודיע צערו לרבים אשר לפניו, כי לא היה בוש לשאול ממאן דמנקיט לביזוריה, ואחר אשר האיר עיניו למצוא דרך סלולה על פי שיטה חדשה או הגהה, עוד לא התברך בלבבו לאמר שלום יהיה לי, כי אם אחר רב הפשפש ומשמוש דעתו הרחבה מני ים, ובחיפוש אחר חיפוש בשני התלמודים, ובכל דברי התנאים והאמוראים אשר היו סדורים לנגד עיניו, אי אזלא שיטתו או הגהתו אליבייהו בדרך סלולה וכבושה בלי נטות אפילו כמלא נימא. ואם ברוב חתירתו אשר חתר בהמצא בה נקב וסדק קטן כמלא מחט סדקית דקדוק אחד קל נגד שני התלמודים, גודל חריפותו לא שחדתו, ועומק עוצם פלפולו מדרך האמת לא הטתו, ושלחה ויצאה מביתו, ועיניו לא חסו על רב העמל ויגיעתו לכחלה וליפותרה, כי בלתי את האמת היתה נתיבתו, ומסר נפשו על דקדוק אחד מרבותינו התנאים והאמוראים, עד אשר משמים חסו עליו, ונחה עליו רוח דעת ה' אז קרן עור פניו והיה לו לשמחת לבבו כמוצא שלל רב, או אז תחזקנה ידיו לעשות הגהה או שיטה חדשה, כאשר הראה לו משמיא מפענח נעלמים בכמה סוגיות הקשות, כאשר שמעתי מפי קודשו של תלמידו המובהק **הגאון האמיתי מוהר"ר חיים נ"י הנ"ל**, אשר קיבל מהודו ושמע מפי קודש הקדשים, כי כל שיטה או הגהה שחידש בנגלה לא קבעה עד אשר עלתה ארוכה על פי אותה הגהה או שיטה ללא פחות מט"ו עד עשרים סוגיות, בכל דברי התנאים והאמוראים הנמצאים אתנו. ובנסתרות לא קבעה עד למאה וחמשים טעמים ערוכים בכל ושמורים. ויש הגהות אשר כוונתו גנוזה דרך הנסתר, כמו הגהתו בפ"ב דשבת (כג ע"ב) מאן דרחים כו' אשר שמענו מפיו הקדוש שהוא על דרך האמת כו' עכ"ל.

והנה הגאון רבי גרשון חנוך ליינר זצ"ל בספרו "סדרי טהרות" (כלים פרק ה), לאחר שהביא כמה מהגהותיו של רבינו כתב: "ואם נבוא להגיה כל כך הרבה, ח"ו אתה נותן תורת כל אחד בידו". וכנראה שכתב כן, מפני שחשב שרבינו הגיה רק מסברא בלא ראיות, וכמו שכתב בספר בית יעקב (כלים ה, ה) לגאון רבי ברוך ברויידא זצ"ל. והוסיף שם מדוע אי אפשר לומר שרבינו הגיה מסברא בלבד: "הנה הגר"א בביאורו על יו"ד סימן רעט סק"ב כתב וז"ל: והגהת ספרים מסברא עבירה גמורה היא ע"ש, ואם כן איך פה קדוש כמוהו יסתור דברי עצמו. אך כבר העידו תלמידיו הגאונים הגדולים ז"ל ששמעו מפה קדוש הגר"א, שלא חידש שום הגהה וגירסא חדשה אלא עד שהיה לו כמה וכמה ראיות ברורות מש"ס על דרך נגלה ויותר על דרך הנסתר, כמו שכתוב בהקדמת ספרא דצניעותא, ובהקדמת פאת השלחן ותקלין חדתי. וכבר העידו כל חכמי הדור

הקרמה

שלפנינו, וכיצד הקושיות מתיישבות על ידי גירסת רבינו. וכאשר ישנה מחלוקת בראשונים כיצד יש לגרוס, ויש ראשונים שגרסו כפי הגירסא שלפנינו, הסברנו כיצד יש להבין את הגמ' לפי כל אחת מהגירסאות. וכן כשרבינו מביא בהגהתו הפנייה או ראייה מהמפרשים או הפוסקים, הבאנו בפירוש את לשון המפרשים או הפוסקים שאליהם רבינו מפנה, וכן ביאור כיצד מוכח כן מלשונם¹⁶. בתוך הפירוש משולבת לשון הגהת רבינו באותיות מודגשות **כזה**, והפירוש הוא באותיות דקות כזה או כזה.

עבודת כתיבת הפירוש הינה מעבודות הקשות שבמקד"ש, מצד אחד לא רצינו להאריך יתר על המידה, שלא להלאות את הקורא, בבחינת ויאמר לקוצרי"ם ה' עמכם, ומאידך גם לא רצינו לקצר במקום שאמרו להאריך, שלא יצטרכו פירוש לפירוש¹⁷.

למותר לציין שהפירוש הוא רק כהצעה בפני הלומדים, שכן גם אם לא טעינו בהבנת דברי קודשו, ודאי שלא ירדנו לעומק דעתו של רבינו, שגבהו מחשבותיו ממחשבותינו, שהרי "כל הגה מהגיית דברי קודשו ספוג בתמצית רוח כל התורה כולה לעומקה, ולרוחבה, ולכל אופקה, ולכל מכמניה וסתרי סתריה" (מכתבי מרום, הגרי"מ חרל"פ).

של הגר"א שעל טיפת דיו של הגר"א צריכין לישב שבעה נקיים, כמו שכתב המהרש"ל בהקדמתו לים של שלמה, שעל טיפת דיו של פרש"י על חומש צריכין לישב שבעה נקיים" כו'. ועל מה שהבאנו לעיל מעדותו של הגר"ח מוולאדין זצ"ל, שלכל הגהה בנגלה היו לרבינו לפחות ט"ו ראיות, כתב הרה"ג דוד יצחקי (ישרון ה'תשנ"ט עמ' תקכו): "ואנחנו לא נדע איזה הן ההגהות שקבע בהן מסמרות על פי ט"ו ויותר ראיות, וגם באלו מתבאר שעיקר הראיות אינן אלא ב' או ג' ראיות, אלא דבנוסף לראיות אלו, על פי שיטתו או הגהתו נתיישבו עוד הרבה סוגיות". ומכל הנ"ל נראה שרבינו הסתמך בהגהותיו על רוחב דעתו הקדושה, על פי ראיות כנ"ל, ולא על פי כתבי יד. ולכן בפירוש ובהערות השתדלנו בעיקר להביא ראיות לגירסת רבינו מהסוגיא, וכן מדברי הראשונים והאחרונים. אמנם כאשר מצאנו, הבאנו גם ראיות לגירסתו מכתבי יד שונים. ועיין בספר עמודים בתולדות הספר העברי הגהות ומגיהים (454-457), שהרחיב בסוגיא זו.

16. בפירוש גם נפתחו ראשי תיבות וקיצורים שנמנענו לפתוח בהגהות עצמן כנ"ל.
17. וכמו שכתב הגאון הצדיק רבי אליעזר פאפו זצ"ל בספרו **יעלזו חסידים** וז"ל "גם אם יכתוב פירוש, יפרש כל הצורך, כדי שלא יהא יגע לחשוב ויבטל משאר דברי תורה, וכולי האי ואולי יגיע לסוף דעת הכותב או לא יגיע. ועל זה זה שנינו (אבות ב, ד) 'אל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע' - בתחילת העיון על סמך 'שסופו להישמע' - אחר העיון, כדרך הכותבים 'דוק ותשכח' וכדומה, כי כגון אנן אי דייקנן לא גרסינן". עכ"ל.

הקרמה

ההערות

בהערות כתבנו הערות והארות שאין מקומם בגוף הפירוש, וכן השוואת דברי רבינו לשיטות אחרות, והבאת מקבילות מדברי רבינו במקומות אחרים, בעיקר למה שכתב **בביאורו לשלחן ערוך**¹⁸. וכן השתדלנו להביא בהערות, במקומות שמצאנו, כתבי-יד של התלמוד שמתאימים לגירסת רבינו. ולשם כך נעזרנו בפרויקט פרידברג לשינויי נוסחאות בתלמוד הבבלי – 'הכי גרסינן'.

כמה כללים למעיין בספר

- [א] סתם ספר שהוזכר בפירוש אור אליהו או בהערות בלא ציון מקור, הכוונה לספר על אותה מסכת, ועל אותו דף שעוסקת בו ההגהה.
- [ב] בכל מקום שנוזכר סימן בטור או בשלחן ערוך הכוונה לחלק אורח חיים (אלא אם כן צויין אחרת).
- [ג] בכל מקום שיש ציון לדפים **ברי"ף**, **בר"ן** על הרי"ף או **בנימוקי יוסף** הכוונה **לדפי הרי"ף** (לפי מהדורת ווילנא),
- [ד] כל ציטוט בפירוש או בהערות סומן לפניו ולאחריו בגרשיים: "כזה", אך כאשר יש ציטוט בתוך ציטוט סומן הציטוט הפנימי בגרש אחד: 'כזה'.
- [ה] בספר הוזכרו ספרים רבים של ראשונים ואחרונים בלא להזכיר את שמות מחבריהם, לכן בסוף הספר ערכנו רשימה של כל הספרים עם שמות מחבריהם.

---

¹⁸ ויש להעיר, שכשהבאנו מספרי תלמידי רבינו, כגון: אמרי נועם, שנות אליהו, אליהו רבה וכיוצ"ב – לא נקטנו בלשון "וכן כתב רבינו באמרי נועם", אלא נקטנו "וכן כתוב באמרי נועם" וכדו', שכן לא רבינו הגר"א כתב וניסח את הדברים, אלא תלמידיו כתבו את הדברים, על פי מה ששמענו ממנו בעל פה (ודלא כמו שראיתי בכמה אחרונים, שהתייחסו לספרים הנ"ל וכצו"ב כאילו רבינו הגר"א עצמו כתבם).

עוד יש להעיר, שפעמים שמצאנו שינויים בין מה שכתב רבינו בהגהותיו, לבין מה שכתב רבינו בביאורו לשו"ע, וכן במקומות אחרים, כגון ברכות ס ע"ב אות א'. ועיין מה שכתבנו שם בהערות. ועיין בספר עמודים בתולדות הספרי העברי הגהות ומגיהים (450-454), שהרחיב בסוגיא זו. ופעמים שמצאנו, שרבינו מביא ראיה לגירסא מסויימת מדברי התוספתא, שהיא לא כגירסא שלפנינו בבבלי, ואילו בהגהות הגר"א על אותה תוספתא מצאנו להיפך, שמגיה את התוספתא כפי הגירסא שלפנינו בבבלי, עיין שבת כא ע"א אות א' ובהערה 32 שם. אמנם בזה נראה שהעיקר כהגהות רבינו על הש"ס, שכן הגהות הגר"א על התוספתא נכתבו על ידי תלמידיו, וכמו שהביא בספר הנ"ל (עמ' 453).

הקרמה

שלמי תודה

אודה ה' בכל לבב בסוד ישרים ועדה, על אשר גמלני כל טוב, וזיכני לעסוק בדברי תורתו של קדוש ה' מכובד, **הגאון רבינו אליהו מוילנא זצוק"ל**. ואף גם זאת, לבוא במגילת ספר כתוב עלי, לפרש דברי קודשו, על מנת שלא יהיו דבריו כספר החתום.

ומוב עין הוא יבורך הגאון בעל שו"ת "אורחותיך למדני" שליט"א, שהקדיש מזמנו היקר ועבר על מה שכתבנו בספר, והעיר הערות חשובות ויקרות, אשר שולבו בתוך הספר. וכן הרה"ג דרור טויל שליט"א, ר"מ בשיבת שדרות, אשר האיר עיני בכמה סוגיות עמומות בביאור דברי רבינו הגאון, וכן עבר על כמה דברים שכתבתי והעיר והאיר עליהם. וברכה מיוחדת לרב אלידע כוכב, העוסק רבות בתורתו של רבינו הגר"א, שעבר על הספר בהגהה מדוקדקת, והעיר הרבה הערות חשובות ויקרות. וכן לרב דני קלר, שהגיה בדקדוק רב את הפירוש על מסכת פסחים, והעיר הערות חשובות. וכן לרב יאיר ביטון, ששירטט את התרשימים למסכת עירובין.

וכן יבורך הרה"ג אליעזר מלמד שליט"א, רב הישוב הר-ברכה, מחבר סדרת הספרים "פניני הלכה" וראש ישיבת הר-ברכה, אשר בין כותליה נכתב ספר זה. יה"ר שיזכה להמשיך להפיץ מעיינותיו חוצה, בהנחלת לימוד וידיעת ההלכה והאמונה, מתוך בריאות ונחת וכל טוב. וכן תודה ליעקב וינברגר, מנהל הישיבה, שאחראי גם על הוצאת הספרים של מכון הר-ברכה, שבמסגרתו יוצא ספר זה לאור. וכן ליוני בוזגלו, מנהל מכון הר-ברכה, האחראי על הדפסת הספרים והפצתם.

וברכה מיוחדת להורי היקרים, שגידלוני וחינכוני ודאגו לכל מחסורי ברוחניות וגשמיות, וכן לחמי וחמותי - שעוזרים לנו רבות, יה"ר שיזכו לכל מילי דמיטב בבריאות גופא ונהורא מעליא, ויזכו לראות נחת מכל יוצאי חלציהם. **וגם** ברך לקחתי את נוות ביתי רחל שתחיה¹⁹, אשר עומדת לימיני ומסייעת בידי לעסוק בתורה. יה"ר שנזכה יחד לראות נחת מכל יוצאי חלצינו, מתוך בריאות גופא ונהורא מעליא.

---

19. שהיא מצד אימה: מצאצאי **אחות רבינו הגר"א**, וכן מצאצאי אהובו ומקורבו של רבינו, הגאון רבי יעקב המגיד מדובנא זצ"ל. ומצד אביה: מצאצאי **תלמידי רבינו הגר"א** הלא המה: הגאון רבי הלל משקלוב, הגאון רבי מנחם מנדל משקלוב, הגאון רבי סעדיה, הגאון רבי משה מחסלוויץ' - זכותם יגן עלינו.

הקדמה

ועוד אלוקים יברך את כל התורמים, העוזרים והמסייעים להוצאת ספר זה, שזכות רבינו הגאון זצוק"ל תעמוד להם להתברך בכל מילי דמיטב, ויזכו לרוב נחת בעוה"ז ובעוה"ב.

ויה"ר שתהא הברכה במעשה ידינו שורה,
וננצל מכל יגון וצרה,
ונעמוד בקרן אורה,
ונזכה לאור אליהו הנביא זכור לטוב, במהרה.

אוריאל שלמוני

וַיַּעֲנֵנִי ה' וַיֹּאמֶר כְּתוּב חֲזוֹן וּבְאֵר עַל הַלְחוֹת
לְמַעַן יִרְוֶץ קוֹרֵא בּוֹ - הֵינּוּ, לְכַתּוּב בִּשְׁנֵי
דְּרָכִים: הָאֶחָד, לְכַתּוּב בְּקִיצוֹר נִמְרָץ, הֵינּוּ
'כַתּוּב חֲזוֹן'. וְהַשֵּׁנִי, לְכַתּוּב דְּבָרִים הֵנ"ל
בְּאִרְיָכוֹת, הֵינּוּ 'וּבְאֵר עַל הַלְחוֹת'. וְהַיּוֹדֵעַ
וּמִבֵּין יִבְחַר בְּדֶרֶךְ קִצְרָה, לֹאֲהַבֵּת הַקִּיצוֹר,
וְאִרְיָכוֹת דְּבָרִים בְּעֵינָיו כְּמַתְעַתֵּעַ וְנִכְשֵׁל
בְּקוֹרְאוֹ. וְלִכְלֹל שָׂאֵר הָעַם בִּשְׁגָגָה בְּדֶרֶךְ
הַקִּיצוֹר, וְנִכְשֵׁל בְּהִבְנָתוֹ, וַיִּבְחָרוּ בְּאִרְיָכוֹת
הַדְּבָרִים וַיֹּאזֶן לְכָל קוֹרֵא בּוֹ, זֶה שֶׁכַּתּוּב
'לְמַעַן יִרְוֶץ קוֹרֵא בּוֹ'. זֶה שֶׁאָמַר הַכַּתּוּב:
'וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵּאמֹר, רֵצָה לִּי לֵאמֹר, שֶׁאָמַר
לְמֹשֶׁה בְּדֶרֶךְ קִצְרָה, 'לֵאמֹר' לָהֶם לְיִשְׂרָאֵל
בְּרִקְדּוּקִיָּה וְטַעֲמִיָּה.

(ביאור הגר"א חב"ק ב, ב)

וְאֵף כִּי דְּבָרָיו קִצְרִים - הֵמָּה כְּכֹכְבִּים הַנִּרְאִים
קְטָנִים, וְכָל הָעוֹלָם עוֹמֵד תַּחְתֵּיהֶם.

(הַקְדַּמַּת הַגֵּר"ח מוֹוֹלָאז'ין לְבִיאוֹר הַגֵּר"א עַל שו"ע)

מוסכת ברכות

ב ע"ב

[א] רש"י ד"ה קס"ד היינו עניים - צ"ל שאינם.

[ב] שם ד"ה בין השמשות מחלך חצי מיל - צ"ל יותר מחצי מיל. לרבה תרי תלתי מיל, ולר"י ג' רבעי מיל.

אור אליהו

שיעורא¹. ומשום כך סובר רבינו שיש טעות סופר ברש"י, וצריך לומר: "רוב בני אדם שאינם עניים"². והיינו, שהוקשה לרש"י על לשון הגמ' "דעני ובני אדם", והרי גם עני בכלל בני אדם הוא. לכך כתב רש"י, שכוונת הגמ' במה שאמרה "בני אדם", לרוב בני האדם שהם אינם עניים³.

[ב] שם ברש"י ד"ה בין השמשות: "בין השמשות - דרבי יהודה מחלך חצי מיל לפני צאת הכוכבים, ודרבי יוסי כהרף עין לפני צאת הכוכבים, ורבי מאיר כרבי יוסי סבר

[א] בגמ': "קא סלקא דעתך דעני ובני אדם חד שעורא הוא, ואי אמרת עני וכהן חד שעורא הוא חכמים היינו רבי מאיר, אלא שמע מינה עני שעורא לחוד, וכהן שעורא לחוד". וכתב רש"י ד"ה קס"ד: "קא סלקא דעתך - רוב בני אדם היינו עניים, כלומר: בני אדם בערבי שבתות, ועניים בימות החול חד שעורא הוא". כך היא הגירסא ברש"י שלפנינו. והנה על מה שכתב רש"י "רוב בני אדם היינו עניים" יש להקשות מה הוסיף רש"י על מה שאמרה הגמ' "דעני ובני אדם חד

הוא גירסת הגאון רבי נתן אדלר זצ"ל כמוכא בבית נתן. ועיין באמת צרופה מה שכתב בביאור דברי רש"י אלו.

2. ובספר מרחבי יצחקי כתב, שלפי הגהת רבינו צריך להקדים את תיבת "כלומר" שברש"י ולגרוס: "קס"ד - כלומר רוב בני אדם שאינם עניים בערבי שבתות". אמנם לכאורה אינו מוכרח, אלא בתחילה רש"י בא לתקן את לשון הגמ', שהוקשה לו הרי גם עני בכלל בני אדם הוא כנ"ל. ואחר כך הוסיף רש"י לפרש את קושית הגמ', לכן כתב "כלומר" כו' היינו, שכוונת הגמ' ששיעור בני אדם בערבי שבתות הוא כשיעור העני בימות החול.

3. וכן כתב באמרי נועם: "רש"י ד"ה קס"ד רוב בני אדם היינו עניים - טעות סופר הוא, וצריך לומר רוב בני אדם שאינם עניים, לפי שאין דרך הלשון לומר עני ובני אדם, שהרי גם עני בכלל בני אדם, לכך פירש"י ובני אדם פירושו רוב בני אדם שאינם עניים [וכן הגיה בהגהותיו על הש"ס]".

1. ובהגהות מהר"י לנדא (באופן השני), במגיד תעלומה, נימוקי הגרי"ב ובבית נתן ועוד כתבו, שרש"י גרס כן בגמ', כלומר שלא הייתה לפני רש"י הגירסא "קס"ד דעני ובני אדם חד שיעורא הוא", אלא "קס"ד בני אדם היינו עניים", וכן הוא גירסת השטמ"ק בגמ', וכן נראה שגרס הריטב"א. ולפי זה כוונת רש"י לומר, שמה שכתוב "בני אדם היינו עניים" פירושו שרוב בני אדם (בערבי שבתות) שיעורם כעניים (בחול). ובדקדוקי סופרים הביא שגירסת הכת"י בגמ' הוא: "קס"ד דבני אדם בערבי שבתות היינו עניים", וכן הוא בכת"י מינכן 95. ולפי זה רש"י בתחילה ציטט את לשון הגמ' כפי גירסתו ("היינו עניים"), ואחר כך פירש שהכוונה ששיעור בני אדם בערבי שבתות ועניים בימות החול הוא אותו שיעור. ובספר מרחבי יצחקי כתב להגיה ברש"י באופן אחר: "קא סלקא דעתך - בני אדם היינו עניים, כלומר רוב בני אדם בערבי שבתות, ועניים בימות החול חד שיעורא הוא". וכן

אור אליהו

משתשקע החמה חצי מיל. רבי יוסי אומר, בין השמשות כהרף עין זה נכנס וזה יוצא, ואי אפשר לעמוד עליו". ואם נאמר שגם לרבי יהודה השיעור הוא חצי מיל, נמצא שאין מחלוקת בין רבי יהודה לרבי נחמיה. ב. בגמ' (שם) מבואר שנחלקו רבה ורב יוסף בדעת רב יהודה בשם שמואל, בשיעור בין השמשות של רבי יהודה, האם הוא שני שלישי מיל או שלשת רבעי מיל, נמצא שלכולי עלמא שיעור בין השמשות לרבי יהודה אינו חצי מיל⁵. לכן לדעת רבינו יש ט"ס ברש"י⁶ וצריך לומר: "בין השמשות - דרבי יהודה מהלך

ליה, וכי טביל מקמי הכי סמוך לחשכה הוא, וזמן שכיבה קרינן ביה". כך היא הגירסא שלפנינו ברש"י.

הנה מה שכתב רש"י, שבין השמשות של רבי יהודה הוא מהלך חצי מיל⁴, אינו מובן: א. בברייתא במסכת שבת (לד ע"ב) מבואר שלדעת רבי נחמיה שיעור בין השמשות הוא חצי מיל: "ואיזהו בין השמשות, משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין. הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון זהו לילה דברי רבי יהודה. רבי נחמיה אומר, כדי שיהלך אדם

(ברכות כאן), והערוך לנר, בן אריה והרש"ש (בנדה שם) ועוד (ועיין להלן הערה 9).

6. וכן כתב בשו"ת שאגת אריה (ישנות ג): "ודע דרש"י פירש בפרק קמא דברכות, בין השמשות דרבי יהודה מהלך חצי מיל לפני צאת הכוכבים וליתא, דהא בין השמשות דרבי נחמיה הוא, ודרבי יהודה לרבה כדאית ליה ולר' יוסף כדאית ליה וכמ"ש. ונראה לי שיש ט"ס בפירש"י". וכן כתב בעטרת ראש. ובספר מנחת כהן (מאמר ראשון פרק ט, ד"ה הקושיא הרביעית) כתב להגיה ברש"י שצ"ל: "ג' רבעי מיל". אמנם לפי הגהת רבינו רצה רש"י לכלול את שתי הדעות יחד, ולכן כתב "יותר מחצי מיל", שכן בין לרבה ובין לרב יוסף בין השמשות הוא יותר מחצי מיל. והר"ב מרנשבורג הקשה על מי שכתב שהוא ט"ס ברש"י, שכן רש"י כתב כן גם בנדה כנ"ל, וכן כתב המגיד משנה (כנ"ל), וז"ל הר"ב ונשבורג: "וכי בכל אלה יאמרו טעות סופר הוא", וכן כתב באמרי צרופה: "ואי אפשר לומר דטעות נפול בשני סוגיות הש"ס" (ויתכן שכאן לא בא רבינו להגיה בדברי רש"י, אלא לחלוק על דבריו, רק שכתב זאת בדרך של הגהה, וכן מצאנו לכאורה כעין זה להלן נ) ע"ב אות ג) עיין שם בהערה 188).

ובספר מרחבי יצחקי כתב לתרץ את הגירסא שלפנינו ברש"י, שמה שנחלקו רבה ורב יוסף בשיעור בין השמשות הוא בדעת עצמם ולא בדעת

4. וכן כתב המגיד משנה (איסורי ביאה ט, יג): "ואמרו שם, דחכמים לא פליגי עליה אלא בשבדקה בין השמשות דרבי יהודה, דאמר בשבת פרק במה מדליקין ששיעורו חצי מיל".

5. וכן כתב הגרעק"א בגליון הש"ס כאן (על הגהת הגרי"ב על רש"י ד"ה והלא כהנים): "אבל קשה לי הא בשבת שם איתא, דלרבי יהודה שיעור בין השמשות שני תלתי או שלשת רבעי מיל וצ"ע". וכן כתב בגליון הש"ס בשבת (לד ע"ב): "אלא תלתא רבעי - עיין פירש"י ברכות דף ב ע"ב ד"ה והלא כהנים. ובנדה דף נג ע"א ברש"י ד"ה ביה"ש וצ"ע" (וכן העיר בגליון הש"ס בנדה שם). וכן כתב בשו"ת מוצל מאש (בתשובות רבי חיים אלפנדי סימן א): "ויש לתמוה על דברי רש"י ז"ל ריש פרק קמא דברכות, שכתב גבי א"ל ר' יאודה לר' מאיר והלא כהנים מבעוד יום הן טובלין כו' דר' יאודה לטעמיה, דאמר בבמה מדליקין בין השמשות כדי מהלך חצי מיל קודם צאת הכוכבים קרוי בין השמשות וכו' וכן כתב בסוף העמוד בין השמשות דידך קא אמינא, דבין השמשות דר' יאודה מהלך חצי מיל לפני צאת הכוכבים וכו' וכן כתב בפרק בא סימן יע"ש. והא ליתא, דמהלך חצי מיל היינו דוקא לרבי נחמיה, דאמר כן בפירוש, אבל לדעת ר' יאודה הוי יותר". וכן העירו על דברי רש"י: במצפה איתן, מהר"ב ונשבורג, מלא הרועים

ג ע"ב

[א] רש"י ד"ה כנור ויש כו' - אינו כן.

אור אליהו

יותר מחצי מיל לפני צאת הכוכבים⁷. ונחלקו האמוראים בכמה יותר מחצי מיל, לרבה⁸ הוא תרי תלתי מיל, ולרב יוסף הוא שלשת רבעי מיל⁹.

שלשת רבעי מיל ולרב יוסף הוא תרי תלתי מיל, ונראה שנפלה ט"ס בהעתקת הגהת רבינו. 9. והחתם סופר (שבת לה ע"ב) כתב ליישב את דברי רש"י בלא להגיה בדבריו: "ודע דאין רחוק בעיני לומר דרבה ורב יוסף כללו שיעור תוספת שבת עם שיעורא דידהו. ולפי זה, לפי מה שכתב מג"א סוף סי' רס"א בשם מנחת כהן דשיעור התוספת עולה ג' מינוטען, אם כן לר' יוסף שהכל הוא י"ב מינוטען אם תסיר ממנו ג' מינוטען של תוספת ישאר שיעור בין השמשות חצי מיל ט' מינוטען. ומיושב לשון רש"י ריש ברכות ונדה נ"ג ע"א והרב המגיד פ"ט מהל' א"ב הלכה י"ג והא"ש (וגם כאן לכאורה יש להקשות: א. זה מיישב רק את הקושיא ממה שנחלקו רבה ורב יוסף בדעת רבי יהודה, אבל עדיין קשה הקושיא השניה, שכיוון שרבי נחמיה אמר ששיעור בין השמשות הוא חצי מיל, אי אפשר לומר שגם רבי יהודה החולק עליו אומר גם כן חצי מיל. ב. כיוון שהשאלה הייתה "שיעור בין השמשות בכמה", קצת דחוק לומר שיוסיפו גם את שיעור תוספת שבת. ג. קשה לומר שרש"י יתבסס על חידוש כזה, בלא יכתוב זאת בצורה מפורשת. ד. הסבר זה הוא רק לרב יוסף, שסובר שלרבי יהודה השיעור הוא תרי תלתי, אבל לא לרבה, הסובר שהוא תלתא רבעי מיל, וצ"ע). ועיין גם בהגהות בן אריה (נדה שם). גם האמרי צרופה (ברכות כאן) ובהגהות בן אריה (נדה שם) כתבו לתרץ את דברי רש"י בלא להגיה (ובכן אריה הביא בסוף את הגהת רבינו כאן) ע"ש. ובספר שי"ר של יום (סימן לו) האריך לתרץ את דברי רש"י בכמה אופנים, אמנם סיים: "ואמנם כל הנ"ל הוא דוחק כדי לקיים הגירסא שלפנינו, אך בהגהות הגר"א שם גרס ברש"י מהלך יותר מחצי מיל, ומשמע שלא ניחא ליה בכל הנ"ל".

רבי יהודה (עיי"ש מה שכתב לדייק כן מלשון הש"ס ורש"י), ולכאורה קצת קשה לומר שיחלקו האמוראים במה שכבר נחלקו התנאים במפורש, וכיון שלא נחלקו כמי מהתנאים לפסוק, אלא נחלקו בשיעור בין השמשות, על כרחך שנחלקו בדעת רבי יהודה (שבדעת רבי נחמיה לא שייך לחלוק, שכן אמר במפורש חצי מיל, ורבי יוסי הרי אמר שהשיעור הוא כהרף עין). וכן מבואר בתוס' (שבת לה ע"א ד"ה תרי) שכתבו על דברי רבה ורב יוסף: "תרי תלתי מיל - קשה דהכא משמע דמשקיעת החמה עד הלילה ליכא אלא תלתא ריבעי מיל, ורבי יהודה גופיה בפסחים בפרק מי שהיה טמא (דף צד ע"א) סבר דמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים ארבע מילין". הרי שהיה פשוט לתוס' שרבה ורב יוסף נחלקו בדעת רבי יהודה. וסתירה זו בדברי רבי יהודה היא היסוד לשיטת ר"ת לגבי בין השמשות. ועוד גם אם נקבל שנחלקו רבה ורב יוסף בדעת עצמם, עדיין קשה שבלאו הכי אי אפשר לומר שלרבי יהודה השיעור הוא חצי מיל, שאם כן במה נחלק עליו רבי נחמיה בברייתא שאמר במפורש שהשיעור הוא חצי מיל, וכמו שכתבנו למעלה. 7. לכאורה קשה, הרי רש"י כתב כן לפני כן בד"ה והלא כהנים: "והלא כהנים מבעוד יום הם טובלים - רבי יהודה לטעמיה, דאמר בכמה מדליקין: בין השמשות, כדי מהלך חצי מיל קודם צאת הכוכבים קרוי בין השמשות". ואם כן מדוע רבינו הגיה רק על דברי רש"י בד"ה בין השמשות ולא קודם לכן וצ"ע. אכן ביפה עינים כתב על רש"י ד"ה והלא כהנים: "יש להגיה יותר מחצי מיל, כמו שהגיה הגר"א לקמן ד"ה בין השמשות". 8. לפנינו בגמ' בשבת הוא להיפך, לרבה הוא

ו ע"ב

[א] גמרא לדבר הלכה - גי' הרי"ף והרא"ש מצוה.

אור אליהו

אמנם דעת רבינו שאינו כן, אלא להיפך, בשש שעות אחרונות של היום מנשבת רוח מערבית, ובשש שעות ראשונות של לילה מנשבת רוח דרומית¹².

[א] בגמרא: "אמר רבי זירא, מריש כי הוה חזינא להו לרבנן דקא רהטי לפרקא בשבתא, אמינא קא מחליין רבנן שבתא. כיון

מנשבות בכל יום ויום, שש שעות ראשונות של יום מנשבת רוח מזרחית מהלוך החמה, ושש שעות אחרונות רוח דרומית, ובתחלת הלילה רוח מערבית, ובחצות הלילה רוח צפונית"¹⁰. ומבואר מרש"י, שבשש שעות אחרונות של היום מנשבת רוח דרומית, ובשש שעות ראשונות של לילה מנשבת רוח מערבית¹¹.

הרוח מן הדרום, וכן מן הצפון ומן המערב, כמו שהקדמנו לעיל מפירוש רש"י דברכות. וכיון שכן יש לפרש מה שאמר 'שב הרוח', הוא מלשון 'משיב הרוח', דפירושו, כמו מנשב הרוח, ולא קאי על רוחו של שמש, אלא על הרוח ממש, כמו שאמרו ארבע רוחות מנשבות בכל יום, וכדאמרן. גם ברישא דקרא דכתיב סובב סובב הולך הרוח, אפשר לפרש תיבת רוח, רצה לומר, צד העולם מלשון על ארבע רוחות העולם, דפירושו לשון צדדין, ודוק כי דבר פשוט ברור ונכון הוא".

12. כך כתוב בהערת המו"ל של הגהות רבינו בש"ס ווילנא. ועל כרחך שזו כוונת רבינו, שכן בשש שעות אחרונות של לילה ודאי היתה מנשבת רוח צפונית (כמבואר בגמ' שרוח זו הייתה מנשבת ומנגנת בכנור של דוד המלך ע"ה בחצות הלילה), וכן ודאי שלדעת רבינו בשש שעות ראשונות של היום הייתה מנשבת רוח מזרחית (שהרי בזה לא העיר על רש"י), ואם כן על כרחך שסובר רבינו שיש להחליף את רוח מערבית ודרומית זו בזו. וכן כתב רבינו בפירושו לזוהר (ג קנו ע"ב ד"ה ת"ח): "שארבע רוחות מנשבות בארבע עתות הנ"ל: רוח מזרח ומערב ביום, ורוח דרום וצפון בלילה, כמו שכתוב בזוהר חדש בראשית יג-יד. ואמר שם: ת"ר כשמתחיל רוח צפון לנשב כל השמים וכל הרקיעין וחיות הקודש והאופנים וכל צבא השמים כולם מזדעזעים ומתחלחלים ופוצחים רנה ושבח למי שאמר והיה העולם כו' וזה בחצות הלילה והוא כי רוח צפון

10. הנה בב"ב (שם) לא כתוב במפורש סדר הרוחות, אלא מבואר רק שארבע רוחות מנשבות בכל יום, ורש"י פירש מדעתו את סדרם. ובספר ברכת שמעון כתב שאפשר לומר שרש"י למד כן מהדרשה שמובאת שם בב"ב: "אמר רב יהודה, מאי דכתיב יערוף כמטר לקחי - זו רוח מערבית, שבאה מערפו של עולם. תזל כטל אמרתי - זו רוח צפונית, שמזלת את הזהב, וכן הוא אומר הזלים זהב מכיס. כשעירים עלי דשא - זו רוח מזרחית, שמסערת את כל העולם כשעיר. וכרביבים עלי עשב - זו רוח דרומית, שהיא מעלה רביבים ומגדלת עשבים". ואם נאמר שנקט רב יהודה כפי הסדר (והיינו מתחילת הלילה עד סוף היום) נמצא שנקט כפי הסדר שכתב רש"י.

11. ובספר ברית שלום על הפס' (קהלת א, ה-ו): "וְיָרַח הַשֶּׁמֶשׁ וְכָא הַשֶּׁמֶשׁ, וְאֵל מְקוֹמוֹ שׁוֹאֵף זֶרֶחַ הוּא שֵׁם: הוֹלֵךְ אֶל הָרוֹם וְסוֹבֵב אֶל צָפוֹן, סוֹבֵב סֹבֵב הוֹלֵךְ הָרוֹחַ, וְעַל סְבִיבֹתָיו שֵׁב הָרוֹחַ" כתב: "ולפי זה יתיישב המשך הפסוק בטוב טעם ודעת, אחר שהזכיר הילוך החמה וסיבובה כדכתיב הולך אל דרום וסובב אל צפון סובב סובב, פני מזרח ומערב, נמצא כל שש שעות השמש מסבב והולך צד אחד מארבע רוחות העולם, על זה אמר הכתוב ועל סביבותיו של השמש שב הרוח, פירוש, שהרוח הולך ומנשב בכל שש שעות כדרך הילוך וסיבוב החמה, רצה לומר, כשהשמש במזרח, אז אף הרוח מנשב ממזרח, וכן כשהשמש בדרום גם

אור אליהו

לדבר מצוה¹⁵ ואפילו בשבת". ומבואר לפי גירסא זו שההדרכה לרוץ, וכן ההיתר לרוץ בשבת, הוא לכל דבר מצוה¹⁶. והטעם נראה, שכן ריב"ל הביא ראיה מהפס' "אחרי ה' ילכו", וזה מתאים לגירסא "לדבר מצוה", שעל ריצה לדבר מצוה אפשר לומר שנחשבת הליכה אחרי ה', אבל לגירסא "לדבר הלכה" קשה היכן נרמז הלכה בפס' זה¹⁷.

הדינים לשוטט בעולם ואקרי לילה, ועל כן אקרי אז ערב". אמנם בזוהר חדש (כג ע"א) קשה לפרש כן: "רוח דרום מנשבת מרישא דליליא עד פלגות ליליא כו' ותאנא בההוא זמנא דיינין לחייביא כנורא דגיהנם, וכל עלמא שכבין והווינן בשניטא ולית מאן דמצלי עליהון". ומבואר שהכוונה תחילת הלילה ממש ולא חצות היום, שכן אז אין בני אדם שוככים בשנתם ודו"ק.
13. וכן גרסו: הבה"ג (סימן ז הלכות שבת פרק כג, אמנם בבה"ג כת"י רומי גרס "מצוה", ראה עמוד 92 ובהערה לה שם), ספר העיתים (קצח), ראב"ן (ברכות קכט), סמ"ג (עשין יב), רבי מתתיהו היצהרי (אבות ו, ג) ועוד.
14. אמנם הרא"ש בשבת (טו, ב) כתב כגירסא שלפנינו (וכמו שהעיר המעדני מלך).
15. וכן הגירסא במדרש תנחומא (בראשית ב), שאילתות (בראשית א), ספר האורה (א, נה), מסילת ישרים (פרק ז) ועוד (עיין הערה הבאה). וכן הוא בכתבי היד: קטעי גניזה ניו יורק ENA 2068/7-8, קטעי גניזה קמברידג' T-S AS 78.226, קטעי גניזה ניו יורק ENA 3652/7.
16. וכן פסק הרמב"ם (שבת כד, ה), וכן פסק השו"ע (צ, יב): "מצוה לרוץ כשהולך לבית הכנסת, וכן לכל דבר מצוה, אפילו בשבת". וכן כתב גם בהלכות שבת (שא, א): "אין לרוץ בשבת אלא אם כן הוא לדבר מצוה, כגון לבית הכנסת או כיוצא בו". וכתב שם רבינו בביאורו: "לדבר מצוה - כן היא גירסת הרי"ף ורא"ש שם לעולם כו' לדבר מצוה".
17. וכעין זה כתב באמרי נועם: "קשה למה לא

דשמענא להא דרבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי, לעולם ירוץ אדם לדבר הלכה ואפילו בשבת, שנאמר אחרי ה' ילכו כאריה ישאג וגו', אנא נמי רהיטנא". כך היא הגירסא שלפנינו בגמ' ¹³. ולפי גירסא זו מבואר שההדרכה לרוץ, וכן ההיתר לרוץ בשבת, הוא רק לדבר הלכה.

אמנם גירסת הרי"ף (ברכות ג ע"ב, שבת מג ע"ב) והרא"ש (ברכות א, ז) ¹⁴ היא: "לעולם ירוץ אדם

ממונה על השיר, ובלילה שירו עמי שיר דלויס. וזה שכתוב כנור תלוי למעלה כו' וכמ"ש רש"י שם (ושם העיר המו"ל שאולי צ"ל 'ודלא כמ"ש רש"י'), וכמ"ש בזוהר חדש. ותיקון האבות ודוד להיפך: אברהם ויצחק ביום ויעקב ודוד בלילה". הנה מה שכתב שבאבות הוא להיפך, היינו משום שאברהם הוא במידת החסד כנגד רוח דרום, ויצחק הוא מידת הגבורה כנגד רוח צפון. ויעקב מידת התפארת כנגד רוח מזרח ודוד מידת המלכות כנגד רוח מערב. ואם כן, לפי סדר האבות ודוד הוא: דרום, צפון, מזרח ומערב. ואילו לפי סדר הרוחות הוא: מזרח מערב, דרום וצפון. ומה שכתב שרוח צפון ממונה על השיר, כי צפון הוא כנגד מידת הגבורה, וידוע שהלויים הם ממידת הגבורה (כמבואר בזוה"ק בראשית השמטות רסו ע"ב: "ותקינו זמירות דאינון שיר דלויס אבתרייהו מסטרא דגבורה"), ולכן רוח צפונית היא זו שהייתה מנשבת ומנגנת בכינורו של דוד המלך ע"ה. והוסיפו בהערת המו"ל שכדברי רבינו מבואר בזוהר חדש פרשת בראשית (ב ע"א) וז"ל הזוה"ק: "רוח מערב מנשבת מחצי היום עד הלילה". ובהגהות מלא הרועים הפנה לזוהר תרומה (קעג ע"ב) וז"ל הזוהר: "אי הכי הא בסטרא דדרום דאיהו ימינא אמאי משטטי אינון זינין בישין, בריש ליליא דקא שלטא רוח דרום". ובספרו קהלת יעקב (ערך רוחות) כתב לתרץ דברי רש"י שמה שכתוב בריש ליליא: "היינו אחר חצות יום, שאז מתחיל מדת לילה, כמו שכתוב אוי לנו כי פנה יום כי ינטו צללי ערב, דהיינו תכף אחר חצות יום מתחילין

ח ע"א

[א] גמ' מאי דכתיב ואני - גי' רי"ף ורא"ש אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת שנאמר ואני.

אור אליהו

[א] בגמ': "אמר ליה רבי יצחק לרב נחמן, מאי טעמא לא אתי מר לבי כנישתא לצלויי. אמר ליה לא יכילנא. אמר ליה, לכנפי למר עשרה וליצלי. אמר ליה טריחא לי מלתא. ולימא ליה מר לשלוחא דצבורא, בעידנא דמצלי צבורא ליתי ולודעיה למר. אמר ליה, מאי כולי האי. אמר ליה, דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי, **מאי דכתיב ואני תפלתי** לך ה' עת רצון, אימתי עת רצון, בשעה שהצבור מתפללין". כך היא הגירסא

שלפנינו בגמ'. ולפי גירסא זו לא נזכר מניין שיש מעלה להתפלל בבית הכנסת. אלא מהפסוק נלמד רק המעלה להתפלל בשעה שהציבור מתפללים¹⁸.

אמנם גירסת הרי"ף (ד ע"א) ורא"ש (א, ז) היא: "ואמר ר' יוחנן משום רבי יוסי בן זמרא¹⁹, **אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנאמר ואני תפלתי** לך ה' עת רצון אימתי עת רצון, בשעה שהצבור מתפללין". ולגירסא זו מבואר שיש מעלה להתפלל בבית

הליכה שייכת גם לגבי דבר הלכה, וכמו שכתוב (מגילה כח ע"ב): "תנא דבי אליהו, כל השונה הלכות מובטח לו שהוא בן עולם הבא, שנאמר **הליכות עולם** לו, אל תקרי הליכות אלא **הלכות**". אמנם הוא רק רמז, שכן פשט הפס' שם "הליכות" הוא לא מלשון הליכה, אלא מלשון הנהגה, כמו שכתב רש"י (חבקוק ג, ו): "הליכות עולם לו - הראה להם שכל מהלכו של עולם שלו הוא". וכן הוא במלבי"ם (שם): "כי אז יראו כולם כי הליכות עולם לו, שהנהגת העולם ותהלוכותיו מיוחסת לה' בעצמו ואל השגחתו הפרטית, לא אל כוכבי השמים וכסיליהם".

18. ולפי גירסא זו מה ששאל רב נחמן את רב יצחק "מאי כולי האי" הוא על מה שאמר לו בסוף: "ולימא ליה מר לשלוחא דצבורא בעידנא דמצלי צבורא ליתי ולודעיה למר". וכוונתו בזה לשאול, היכן מצאנו שיש מעלה להתפלל בזמן שהציבור מתפללים, גם כאשר מתפלל ביחיד.

19. ובגירסא שלפנינו בגמ' הוא בשם רשב"י כנ"ל, ומהטור משמע שרבי יוחנן הוא בעל השמועה, ולא אמר אותה בשם משהו (ויתכן שכיוון שיש בזה שתי גירסאות, השמיט הטור בשם מי אמר רבי יוחנן שמועה זו).

דייק מפסוק הקודם שהוא 'ונדעה נרדפה לדעת את ה', ומכאן זה גורסין הרי"ף והרא"ש ז"ל לדבר מצוה, דזה לא מוכח מפסוק ראשון אלא דבר הלכה שהוא מרומז בלדעת את ה'. והוסיף שם: "אבל אמר הגאון שאין צריך לכל זה. ומה שמביא פסוק אחר, משום דמפסוק ראשון לא מוכח דאפילו בשבת מצוה למיריט, ולכך מביא דוקא האי קרא דמוכח מיניה דאפילו בשבת, דכמו שמותר לברוח מן הארי אפילו בשבת מפני שהוא סכנה, כן מותר לברוח מן היצר הרע ולילך אחרי ה' אפילו בשבת (פירוש שהיצה"ר נקרא אריה, ובהולך אחרי ה' בורח מן היצה"ר וכמו שכתוב בראתי יצה"ר בראתי לו תורה תבלין)". אמנם המעדני מלך (ברכות שם) דייק מדברי הגמ' כגירסא שלפנינו: "וגירסא זו נראית יותר, דמתיישב אמאי לא מייתי מקרא ד'ונדעה נרדפה' הכתוב קודם להך קרא ד'אחרי ה', וגם בזה הפסוק ד'אחרי' לא מפורש היטב לשון רדיפה אלא יחרדו, ואינו מבורר כל כך. ואי גרסינן לדבר הלכה אתיא שפיר, דלא מצי מייתי מ'ונדעה נרדפה', משום דאין לפרשו על הרצים לדבר הלכה, שהרי אין כולם יודעים, דמשום הכי אמר אגרא דפרקא ריהטא כדפרש"י".

עוד אפשר להוסיף לטעם הגירסא שלפנינו, שלשון

יג ע"ב

[א] רש"י ד"ה ובלבד כו' בחמץ בלא - תו"מ.

אור אליהו

הכנסת²⁰, אמנם גם זאת באופן שהציבור [א] בגמ': "תניא סומכוס אומר, כל המאריך מתפללים שם²¹."

רבינו, אלא הכי פירושו בבית הכנסת עם הציבור, אבל בלא ציבור לא שאני לן בין בית הכנסת לבית אחר". וכן כתב הב"י בדעת הטור: "ומשמע מדבריו שאם אינו מתפלל עם הציבור לא שאני לן בין מתפלל בבית הכנסת למתפלל בבית אחר".

כתב השו"ע (ז, ט): "ישתדל אדם להתפלל בבית הכנסת עם הציבור". ומבואר מזה שיש מעלה להתפלל בבית הכנסת ועם הציבור דוקא. וכתב רבינו בביאורו: "ישתדל כו' - טור לא יתפלל אלא בבית הכנסת עם הציבור, דאמר רבי יוחנן אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, פירוש עם הציבור. והוא כגירסת הרי"ף והרא"ש שם ח' א', דאמר רבי יוחנן אין תפלתו כו' שנא' ואני תפילתי כו' אימת עת רצון כו'".

והנה באותו סעיף כתב עוד השו"ע: "וכן אם נאנס ולא התפלל בשעה שהתפללו הציבור והוא מתפלל ביחיד, אעפ"כ יתפלל בבית הכנסת". ומבואר מזה שיש מעלה להתפלל בבית הכנסת גם כשלא מתפלל בציבור. ועל זה כתב רבינו בביאורו: "כן אם נאנס כו' - שם ר' א' תניא אבא בנימין כו'". והיינו ששם נזכר מעלת התפילה בבית הכנסת מצד קדושת המקום ולא הוזכר ענין התפילה בציבור: "תניא אבא בנימין אומר אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנאמר לשמוע אל הרנה ואל התפלה, במקום רנה שם תהא תפלה" (אבל בגמ' בסוגיא, לגירסת הרי"ף והרא"ש, נזכר מעלת בית הכנסת יחד עם מעלת התפילה בציבור כנ"ל), והיינו כדעת רבינו יונה שהביא הב"י (אחר שביאר את דעת הטור כנ"ל): "אבל ה"ר יונה (ד ע"א ד"ה אימתי) כתב בשם הגאונים, שאפילו כשאין הציבור מתפלל יש לו לאדם להתפלל בבית הכנסת, מפני שהוא קבוע ומיוחד לתפילת ציבור".

20. ולפי גירסא זו מה ששאל רב נחמן את רב יצחק "מאי כולי האי" הוא על מה שאמר לו בתחילה "מאי טעמא לא אתי מר לבי כנישתא לצלויי". אמנם לכאורה לפי גירסא זו אין מקור שיש מעלה להתפלל בזמן שהציבור מתפללים גם כאשר מתפלל ביחיד. וכתב בברכת אליהו (ע הערה 5) שאפשר לומר שכיון שמעלת בית הכנסת נובעת ממה שהציבור מתפללים בו, אם כן יש חשיבות גם לזמן שהציבור מתפלל בו (וכתב שכע"ז כתב בפרישה סק"ד ע"ש). עוד כתב שיתכן לומר שהרי"ף לא גרס כלל את המעשה הזה של רב נחמן ורב יצחק (שבאמת לא הביאו). וכן משמע מרבינו יונה (ד ע"א) שהביא את הדין, שמי שלא יכול לבוא לבית הכנסת יתפלל בשעה שהציבור מתפללים, בשם הגאונים, ואם היה גורס את המעשה הנ"ל היה להביא כן מגמ' מפורשת.

21. שהרי גם לגירסא זו מסיימת הגמ': "אימתי עת רצון, בשעה שהציבור מתפלל". כתב הטור (ז): "לא יתפלל אדם אלא בבית הכנסת עם הציבור, דאמר רבי יוחנן אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, פירוש, עם הציבור". והנה על מה שהוסיף הטור "פירוש עם הציבור" כתב הב"ח: "נראה דלפי דרבינו היה גורס בדר' יוחנן אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנאמר ואני תפילתי וכו' וכך היא גירסת הרי"ף (ד ע"א) והרא"ש (א, ז), ואיכא לפרש דאפילו אינו מתפלל עם הציבור יתפלל בבית הכנסת, דכיון שהוא מיוחד לתפילת ציבור ובשעה שהציבור מתפלל בבית הכנסת התפילה נשמעת, כדילפינן מואני תפילתי וכו' לפיכך אין תפלתו של אדם נשמעת כשאינו מתפלל עם הציבור אלא בבית הכנסת, וכן כתב ה"ר יונה על שם הגאונים ומביאו ב"י, והא ליתא לדעת

יד ע"ב

[א] רש"י ד"ה ומתני פרקין כו' דהיינו עשיה. נמחק עשיה - קריאה.

אור אליהו

ברש"י הייתה מחוקה, וצריך לומר: "שלא יקראנה בחטף פתח".

[א] בגמ': "רב משי ידיה, וקרא קריאת שמע, ואנח תפילין וצלי. והיכי עבד הכי, והתניא, החופר כוך למת בקבר פטור מקריאת שמע, ומן התפלה, ומן התפילין, ומכל מצות האמורות בתורה, הגיע זמן קריאת שמע עולה ונוטל ידיו ומניח תפילין וקורא קריאת שמע ומתפלל כו' מכל מקום קשיא לרב. רב כרבי יהושע בן קרחה סבירא ליה, דאמר עול מלכות שמים תחלה ואחר כך עול מצות. אימר דאמר רבי יהושע בן קרחה להקדים קריאה לקריאה, קריאה לעשיה מי שמעת ליה. ותו מי סבר ליה כרבי יהושע בן קרחה, והאמר רב חייא בר אשי, זמנין סגיאיין הוה קאימנא קמיה דרב ומקדים ומשי ידיה,

אחא בר יעקב, ובדלי"ת. אמר רב אשי, ובלבד שלא יחטוף בחי"ת". וכתב רש"י ד"ה ובלבד: "ובלבד שלא יחטוף בחי"ת - בשביל אריכות הדלי"ת לא ימהר בקריאתה, שלא יקראנה בחטף בלא פתח, ואין זה כלום". כך היא הגירסא ברש"י שלפנינו²². הנה מה שכתב רש"י "בחטף בלא פתח" לכאורה אינו מובן: א. "שידוע שהשו"א שהוא החטף אינו תנועה, ואין בו כח להניע אות שאחריו, כי הוא רק גבול תנועה, אם כן איך יעלה על הדעת לקרותה בחטף ולהאריך בדלי"ת, והלא אין שום נקודה בדלי"ת, שהרי היא מונעת על ידי החי"ת, ואם ינקד החי"ת בשו"א לא יוכל לבטא הדלי"ת לגמרי"²³. ב. הרי בתיבת "אחד" החי"ת מנוקדת בקמץ ולא בפתח²⁴. לכן בש"ס של רבינו תיבה זו של "בלא"

דמאן דכר שמיה דפתח הכא הלא מלת אחד החי"ת בקמץ". וכתב ליישב הגירסא שלפנינו ברש"י: "אולם ידוע שבכמה מקומות קורא רש"י לקמץ פתח, ומהם לקמן בברכות דף מז ע"א בד"ה חטופה, ובפירושו לתורה פרשת ויצא (כט, כז) ופרשת משפטים (כב, יט) ועוד. ואם כן דברי רש"י כפשוטן, וכן ביאר הפרישה בטור א"ח סימן סא סק"ז ע"ש". וכן כתב בספר ברכת אברהם (רבי אברהם כלפון). ובספר דרך חיים כתב לבאר דברי רש"י: "דע שהוא קרא פה חטף מה שאנו קוראים פתח, וזה לפי שצריך לחטוף ולמהר בקריאתו. ומה שכתב 'בלא פתח' רוצה לומר בלא קמץ. ואל תתמה כי כן תמצא בדברי ראב"ע, שהוא קורא לאות קמוצה פתוחה. ראה בפירושו לתורה בפסוק ה' ימלוך לעולם ועד. נמצא שכונת רש"י להזהיר שלא יקרא החית בפתח אבל יקראנה בקמץ, ולכן כתב לא ימהר בקריאת החית כו' ע"ש".

22. וכן כתבו רבינו יהונתן (ז ע"א), מרדכי (ברכות פרק ג רמז רח), אור זרוע (א ק"ש לד),
23. לשון המור וקציעה (סא). וכתב לתרץ קושיא זו: "אולי ר"ל שלא יעשה כאותן המדגישים הדלי"ת יותר מדאי, שעל ידי זה הם מוסיפין תנועה תחת הדלי"ת, ומזה יבוא קלקול נוסף, שיחטוף בחי"ת, שיקראנה גם בחטף, עם שאינו נמצא בה באמת. ומכל מקום לא ידענא מאי בלי פתח דקאמר, פתח מאי בעי הכא". ובמעדני מלך (אות י) כתב שמה שכתב רש"י "חטף" הכוונה ל"שווא" ו"פתח" הכוונה ל"קמץ". וכן כתב רש"י בספר הפרדס (עמ' שכח מהדורת בודפשט תרפד): "פן יקראנה בחטף בלא פתח כלומר, בשב"א עומדת וידביקנה אל האל"ף, שלא נכון לעשות כן, דאין במשמעו כלום".
24. כך פירש את כוונת רבינו בספר ארים ניסי (מבוא עמ' 61): "הגר"א מחק תיבת 'בלא', וטעמו,